

אעפ"כ, גודל ידיעותיו של רבינו בתורה ושקדנותו העילאית בה באותו זמן עלו בהרבה על מה שעשוי להשתמע מהתיאור העגום הזה. כפי שרבינו עצמו מטעים: "עכ"ז החזקתי באומנות אבותי נגד כל הסבות הקשות המתרגשות אשר השתרגו עליו על צואריי".⁹ למען האמת, רבינו למד רבות מאביו הגדול ולעתים תכופות הוא מזכיר ומצטט את מה ששמע מאביו – בהלכה, בפרשנות ובהיסטוריה.¹⁰ הוא גם מרבה להזכיר את מעשי אביו, הנהגותיו בהלכה ופעולותיו, להם היה עד.¹¹

היקף ידיעותיו וגדלותו בתורה אפילו בבחירותיו היו גבוהים מאוד, כפי שמשתקפים וניכרים בתשובה ההלכתית הראשונה שכתב בהיותו בן שש עשרה בלבד. אביו נתבקש על ידי קהילה בתורכיה לפסוק בשאלה הלכתית שהתעוררה בעקבות מקרה של אשה שהעניקה לאחיה סכום כסף נכבד במטרה למגוע ממנו להמיר את דתו, ולאחר מכן תבעה האשה מיתר אחיה לתת את חלקם בסכום ששילמה, בטענה שעל כולם מוטלת החובה להציל את אחיהם ממכשול חמור שכזה, ועוד שאילו היה ח"ו מבצע זממו היה נגרם להם היזק בשדוכים. בתשובתו דחה ה"חכם צבי" את תביעת האשה ופסק כי אין האחים חייבים להיענות לה. באביב שנת תע"ד, בעת ששהה בהאלברשטט, קיבל ה"חכם צבי" מכתב מר' אברהם יחיאל מיכל מגלוגא¹² בו הוא חלק על פסק הדין. ה"חכם צבי" היה באותה שעה בדרך ולא היה לו פנאי להשיב למכתב. בנו, רבינו היעב"ץ, למד את הנושא על בוריו, וכאשר הגיע לברלין לבית דחו מצד אמו, המדפיס הידוע ר' זולף מירלש, ערך תשובה הלכתית מנומקת שהגנה על פסקו של אביו. שבועות אחדים לאחר מכן, כאשר הוא ואביו חנו בברסלאו, הראה רבינו לאביו את התשובה שכתב. בתיאור שכתב על תגובת אביו, ניכר אושרו: "וראה אותה אמ"ה, אז לקח לו פנאי ועיין בה בחברת גיסי הנ"ל והנאהו מאד ונשקני על ראשי, וקרא עלי המקרא הזה 'שפתים ישק משיב דברים נבוחים'".¹³

התשובה ההלכתית הנוכרת שכתב בצעירותו כלולה בספר השאלות ותשובות של רבינו הנקרא "שאלת יעב"ץ".¹⁴ בהודמנויות שונות מבהיר לנו רבינו כי בתשובה המקורית העלה על הכתב רק טיעונים מרכזיים, וכי השלים תשובה זו במלואה עשרים וחמש שנה מאוחר יותר, כאשר הכין לדפוס את החלק הראשון של לקט תשובותיו.¹⁵ כתוצאה מכך, התשובה השלמה כוללת את זו המקורית שערך בשעת מעשה ואת הליטוש הסופי שנעשה בשנים מאוחרות יותר, תוכנה וסגנונה של התשובה הערוכה גם מוכיחים בבהירות את הכבוד והדרך-רארץ המופלג שרחש כלפי אביו. רבינו מזכיר את אביו לפעמים בצירוף התואר "נר"ו, ולפעמים מוסיף לשמו "ז"ל, וסביר להניח, כי הקטעים שבהם כתוב "נר"ו הנם מהנוסח המקורי הראשון שכתב בצעירותו.

על כל פנים, מוכחת בבירור העובדה, כי כבר בגיל צעיר היו ידיעותיו ובקיאותו של רבינו בתורה ובהלכה גדולים מאוד. נראה בעליל כי התמצא היטב במורכבות ובסבך של העניינים ההלכתיים שהיוו את סלע המחלוקת בין אביו

9. ראה ריש הקדמת היעב"ץ למוד וקציעה ח"ב.
10. בעניני הלכה, ראה למשל שאילת יעב"ץ, ח"א, ס"י כ' (בענין מחיצה לגבי עירובין), ס"י נ"ב (בענין מה קדם במצויש דחנכה, הולקת הנר או הכולה), ס"י ס"ז (בענין בלי פוצלין שדינים בבלי וזכית לענין בליעת איסור), ס"י פ"א (ב) (בענין אם מותר לקרות האזכרות בחלקי פסוקים המובאים בתלמוד), ס"י צ"ד (בסוף); אין לומר ברכת שהכל נהיה היידי כסגול), ס"י ק"יה, ס"י קמ"א (ברוך חי העולמים בפת"ח); ח"ב, ס"י כ' (בסוף); בשם בעל ספר חלקת מחוקק ז"ל שאין אדם רשאי להורות עד שיהא בכחו לעקור ולמחוק סעיף מן השיע; לוח ארש (אלטונא, תקצ"ט), ח"א, עמ' כה, א (ברוך חי העולמים בפת"ח); עמ' סז, א (אין לומר בורא פרי הגפן בנימ"ל קמורה); מור וקציעה, ח"ב, ס"ס תליב (נגד המניחין פתיחין מראש כדי שימצאם אחיכ מי שבודק חמץ), ס"ס תקי"א,

ס"י תרפ"ו (בשנת עיבור יש להתענות בו ארש שני על מיתת משה רבינו); סודר שערי שמים (אלטונא, תקי"ז), עמ' קנ"ו, א (בענין חיוב להשתבר בפורים), ועוד. בעניני פרשנות, ראה ספר עץ אבות על אבות, פ"ז מ"ז, מ"ט; ריש ספר יציב פתגם; כרם שלמה י"א, ב (כסלו, תשמ"ח), עמ' לו; שם, י"א, ט (תמוה, תשמ"ח), עמ' מח; בעניני היסטוריה, ראה עדות ביעקב, עמ' כה, א (למה הפסיק מוסד הרבנות הראשית באימפריה העותומנית אחרי מותו של ר' אליהו מורח); תורת הקנאות (אלטונא, תקי"ב), עמ' ה, א (סיפורים שבתאיים); מגלת ספר, עמ' 4; שאילת יעב"ץ, ח"ב, ס"י פ"ב ועץ אבות על אבות, פ"ה מ"י (סיפור על אותו מאבותיו דברא גברא).

11. ראה שאילת יעב"ץ, ח"א, ס"י ג' (למד ספרי לעזו בבה"כ), ס"י מ"ז (לא הניח תפילין בתוה"מ); ח"ב, ס"ס קי"ד; עדות ביעקב, עמ' מח, ב (מנהגו לקבל שבת ברוק, כשמחה של מצוה); מור וקציעה, ח"א, ס"ס ג' (רקק בנייר ללחלוה היטב קדם שקנח בו), ס"י מ"ח (ישב בשעת אמירת פרשת הקרבן לפני תפלת מנחה), ריש ס"י קל"ה (ק"ד בכהני בבית הכנסת שלו שהי"ל בביתו ב"י וז' וכשבת במנחה לקיים כהן ע"ה עלה לפני ת"ח); סודר

12. ר' אברהם יחיאל מיכל חיבר ספר נור הקדוש, פירוש על מדרש רבה, נדפס ביעסניץ, תע"ט. באותו זמן למד בביהמ"ד של הקצין כהר"י בערמן סג"ל בהאלברשטט. ע"ע שם הגדולים להחיד"א, מערכת גדולים, אות י', בערכו.

13. מגלת ספר, עמ' 39-38. הפסוק הוא במשלי כד, כה, ע"ע גיטין ט, הניס הוא ר' אריה ליב שכיהן אחי"כ כאב"ד באמסטרדם. ראה למטה, הע' 20.

14. ראה שאילת יעב"ץ, ח"א, ס"י ג', ס"י א' כולל את פסק הדין של היחכם צבי, ס"י ב' את ביקורתו של ר' אברהם יחיאל מיכל, וס"י ג' תשובתו הארוכה והמפורטת של רבינו המגינה על פסק אביו.

15. ראה מגלת ספר, עמ' 39, 59, והמובלעות בשאילת יעב"ץ, ח"א, אחרי ס"י א' ולפני ס"י ג'. הנוסח הנימה של רב"י הפתיחה בתחילת ס"י ג' מוכיחים כי התכוון לשגר לפחות חלק מהתשובה ישירות לר' יחיאל מיכל.

ה"חכם צבי" ובין ר' אברהם יחיאל מיכל. בין הנושאים המגוונים הנזכרים בתשובה זו אנו מוצאים דיונים בענין הפורע חובו של חבירו שלא מדעתו; הגדר של מומר; האומר אלך ואעבוד; חיוב גאולת קרובים; חיוב על האב לפדות בתו כשהיא אמה; בושת פגם משפחה; בגדר חיוב צדקה; ושיעור ומידת האחריות המשפחתית ומעמדה הכספי של אשה נשואה. התשובה כוללת מובאות של מאמרי חז"ל ממסכתות קידושין, בבא קמא, גיטין, כתובות ובכורות. תוכן המשאזמתן בתשובה זו-מוכיח על ידע מופלג ובקיאות רחבה במסכתות אלה.

יחד עם זאת ברור כי גדלותו בתורה היתה עצומה בשחר ימיו גם בשאר חלקי תורה שבים התלמוד, שכן ענינים אלו נקרו לפניו בפתע, ויש להניח שלא הגביל את לימודיו דוקא לנושאים הנזכרים. ולבסוף, כבר בנוסח הראשון והמקורי של התשובה כותב ר' יעקב הצעיר בסגנון ובמליצות של רבנים מובהקים, ולאחר שהוא מציג את עצמו תוך הפחתת ערכו, ניכרת בכתיבתו מידה רבה של אומץ ובטחון עצמי. ניתן לקבוע, כי מעמדו כאחד מגאוני ישראל כבר נקבע והתבסס טרם שהגיע לסוף העשור השני לחייו.

למדנותו ובקיאותו גדלו, העמיקו והתפתחו במהלך חייו הארוכים, שהיו רבי תנובה ופוריים במידה גדולה מאד. החל מיצירתו התורנית הראשונה, פירוש על קטעים נבחרים של שני הסדרים הראשונים של המשנה הנקרא "לחם שמים", שפורסם בשנת תצ"ג, המשיך והתמיד רבינו בחיבור ופרסום חידושים כמעט בכל חלקי התורה וחכמת ישראל – פרשנות, הלכה, תפילה, מוסר, קבלה והיסטוריה. חיבוריו שפורסמו כוללים: ספר "לחם שמים" על משניות, ב"ח; ספר "משנה לחם" (מהדורה בתרא לספר לחם שמים); ספר "שאלת יעבץ", ב"ח (המפיל יותר משלש מאות וחמישים שו"ת); ספר "אגרת בקורת" (בענין סריס ופצוע דכה); ספר "עץ אבות" (פירוש על מסכת אבות); ספר "מטפחת ספרים" (על זמן כתיבת הזוהר ומחברו); ספר "ציצים ופרחים" (מילון של ערכים בקבלה); דרשות אחדות שהשמיע בהודמנויות שונות (ספר "ציב פתגם" – הספר על אביו; "שאגת אריה" – הספר על גיסו ר' אריה ליב אביד אמסטרדם; "דרוש תפלת ישרים"; "דרוש שערי עזרה"; "דרוש פסח גדול"; "דרוש שמש צדקה" – שדרש ביום נישואיו לאשתו השלישית); פירוש על הסידור, ב"ח (ח"א נקרא "עמודי שמים" וח"ב נקרא "שערי שמים"); "בירת מגדל עוז" (הדן באירועים המהווים את מחזור חיי האדם, החל מברית מילה וכלה ביצירה חשובה בתחום המוסר); פירוש על סדר עולם רבה ווטא ומגילת תענית; ספר "לוח ארש" (ביאור התפילות מבחינה דקדוקית); פירוש על חלק מספר אמונות ודעות לרס"ג, אגרת חנימן ומאמר תחיית המתים להרמב"ם; קונטרס "בנין בית הבחירה" (פירוש על הל' בית הבחירה במשנה תורה של הרמב"ם).

בנוסף לחיבוריו אלה שפורסמו, השאיר כתבי יד הכוללים יצירות תורניות חשובות (שחלק מהם אבד). לדוגמא, "קולן של סופרים", ה"ח (פירוש על כל הש"ס); השמטות לסידורו; שתי דרשות ("מכתב אלהים" ו"מכתב ליחזקיהו"); "אם לבינה" (על תנ"ך); "אם למסורת" (על מפרשי התורה); "מחנים" (פירוש על התורה ע"פ דרך הסוד); "גל עד" (על לשונות התרגומים); "הלכה פסוקה" (חיבור כעין שלחן ערוך), ועוד כמה שו"ת¹⁶. לפנינו ניצבת דמות רבנית בעלת שיעור קומה בלתי רגילה; אישיות רבת-פנים, גאון פורה ושופע, שהשפעתו על עולם התורה וההלכה היא איתנה ועצומה.

אחת מיצירותיו התורניות החשובות והמרכזיות של רבינו שעוררה הדים רבים, הוא ספרו "מור וקציעה" – פירוש לטור אורח חיים וביאור בית יוסף. כבר בגיל צעיר גילה רבינו ענין מיוחד בספר הטורים. כנזכר לעיל, הוא למד "איזה סימנים מעטים בטור חושן משפט" עם אביו, ש"הכניסנו לבית המדרש לפירושים הנתונים אל למודי הפוסקים להורות בדין וללמד משפט וחוקים" (וגיתן להניח כי במלים אלה הוא מתכוון גם לטור). רבינו ממשיך: "נתארחתי באכסניה ראשונה בביתו של יוסף הצדיק, הוא המשביר בר לכל עם הארץ ולכל הולכי דרך ההוראה". במליצה זו הוא מכוון לרבי יוסף קארו ולפירושו בית יוסף על הטור¹⁷.

16. בלי דייקנות. ההערות על הסידור נדפסו לאחרונה ע"י הרב אברהם יעקב בומבך בסדר יעבץ ב"ח, הרצאת אשכול (ירושלים תשנ"ג). רבינו גם כתב הערות על גליונות הספרים בספרייתו. הרבה מהם נמצאים בספריית בריטיש בלונדון. ראה J. Zedner, *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum* (London, 1867), עמ' 236-38 ועוד; להלן, עמ' ג', הע' 5. חלק מההערות והנהגות אלו נדפסו בספרים וכ"ע שונים, ברעתי לפרסם רשימה מליאה של כל הנ"ל ושל ספרים נוספים שיש עליהם הגהות בכתי"י רבינו.

17. ראה ריש ההקדמה שלו למור וקציעה, ח"א. ע"ש התייחסות ל"שולחן ערוך" של "יוסף הצדיק".

16. לרשימה הכוללת כמעט את כל החיבורים האלו, תאריך ומקום הדפסתם, ראה י. רפאל, "כתבי רבי יעקב עמדין", ארשת ג' (תשכ"א), עמ' 76-231. נוסף לכל זה יש עוד תריסר או יותר קונטרסים שכתב בהקשר לפולמוס הנודע שלו עם רבי יהונתן אייבשיץ, שאתם שייכים לעניינינו כאן. ראה רפאל, שם.

17. "קולן של סופרים" נמצא בספריית בודליאן באוקספורד. ראה A. D. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, עמ' 86, #392:4. בדף האחרון של הכתי"י יש הערה מהספרן הנודע ר' חיים מיכל, "קניתי מהרבנית מרת חנה בת מרד גאון יעקב המחבר דצוקללה" יום ג' ה' אב תקפהל חיים בן כ"ה יוסף". חלק ממנו (על מסי' בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא) נדפס ע"י י. פרידמן (ירושלים, תשמ"ז) אבל

הענין והקשר המיוחד של רבינו לספר הטורים נמשכו כאשר עבר לבית משפחת אשתו בברודא, זמן קצר לאחר נישואיו באביב שנת תע"ה¹⁸. בזכרונותיו מספר רבינו, שדרו, המדפיס הידוע ר' וולף מירלש, הנוכח לעיל, העניק לו "דורון דרשה" ספר הטורים עם פירוש בית יוסף, שהוא הוציא לאור, וכי ספר זה היה עבורו באותם הימים מקור של אושר והגשמת מאויו. וכך כתב רבינו:

"עם כל זה פקודי ה' ישרים משמחי לב נשבר ונרכה היו לי לשמחת לב ולמשיב נפש, לולי תורתך שעשועי או אברתי בעניי. רק העיקר חסר מן הספר, ר"ל שלא היה נמצא בידי אז רק ספרי ד' טורים, שהבאתי עמדי מה שנתן לי דודי ז"ל מתנה ודורון לחתונה, בהם עסקתי כיד ה' הטובה עלי כפי השגתי, וזולתו לא היה מצוי לי אפילו כרך גמרא לחפצי כי אם בשאלה ובקושי גדול. אף אם היה לחותני ע"ה כמה ש"ס וביתו מלא ספרים יקרים ונכבדים, לא שלטה עיני בהם ולא היה לי רשות לקחת מהם לעיין בהם כצרכי. ועם כל הדוחק והלחץ הלז מיד נתנו עיניהם בי בחורי חמד ולומדים נשואים ופנויים חשקו ללמוד אצלי. ואני הייתי יותר חפץ ללמוד מללמד, מ"מ לא יכולתי לשום לאל מלתם והפצרתם למנוע בהם ח"ו, גם כי אמרתי מתלמידי יותר מכולם המה יקיימו תלמודי בידי. בכך הטייתי שכמי והייתי למס עובר עבודת ה' עם חברים מקשיבים לקולי, ונאספו אלי בחורים מעם ולומדים חשובים ולמדתי עמם גפ"ת וט"א"ח עם ב"י מקרא הלכה ואגדה... לא הנחתי אותם מלפני לצאת ידי שמיעה מפי פ"א בלבד אבל היו חוזרים על תלמודם לפני. ביחוד בלמודי שיעורי דרבנן הפוסקים טור עם ב"י לא נפטרו מאתי עד שהיה שגור בפיהם מה ששמעו וקבלו דבר יום ביומו..."¹⁹.

הענין המיוחד שגילה רבינו בטור ובביאורו הבית יוסף בעודו צעיר, בא לידי ביטוי גם בשאלה ותשובה ששיגר אל גיסו, ר' אריה ליב, בחנוכה תע"ח. בה עסק רבינו בבחינה מדוקדקת וניתוח ארוך בדיון שמן הנותר מנר חנוכה, ובהקדמתו הוא כתב:

"...איני לומד מתוך הרווחה כידוע לו ואין לי מקום ארבע אמות של הלכה בפני עצמי ואצ"ל מבלי ספרים כי אין אתי תחת ידי ורשותי כל עת שארצה אפילו הש"ס ולא אחד מכל המפרשים והאחרונים. רק ספרי הטור והב"י אשר לי המה שעשועי, ובעוברי עליהם תמידין כסדרן נתחדשו אצלי כמה דברים לקט שכלי וקוצר ידיעתי ומיעוט השגתי"²⁰.

יותר מאוחר כלל רבינו התייחסות לכך בתחילת הקדמתו לחלק הראשון של ספרו "מור וקציעה", ובו הוא ציין במיוחד את החלק הראשון מארבעה טורים, וזה לשונו:

"...כאשר הייתי בימי חרפי מגיהה דורשה וחוקרה חקר תהום ספרי הטורים ארבעה טורי הבן התהלכתי במים עזים, לבדי דרכתי, ומחברים אין איש אתי... רק טור א"ח עם ב"י למדתי בילדותי עם תלמידים מקשיבים לקולי ושמעו אמרי כי נעמו ואמרו [כל] ח"ך לי לי".

רבנו הרחיב את הדיבור בנושא זה בהקדמתו לחלק שני של "מור וקציעה":

18. אשתו הראשונה של רבינו הייתה רחל, בתו של ר' מרדכי כ"ץ שכיהן או כאב"ד בברודא ובנו של הגאון המקובל המפורסם ר' נפתלי כ"ץ. ראה מגלת ספר, עמ' 39. על ספרייתו הגדולה והמקיפה של ר' מרדכי כ"ץ, ראה מאמרי, השני' שם: "כתבתי זה אגב שיטפא ואין לי ספר תחת רשותי לעיין בו עיין יפה... בי נשבעתי כי אין לי אפילו ספר מגיני ארץ..." רבינו מתייחס לשירת זו במרוק, ח"ב, סי' תרע"ב, והוא מעיר: "בעת ההיא לא היה בידי ספר מגיני". לפרטים על ר' אריה ליב, ראה מגלת ספר, מפתח העניינים, ד"ה ר' ליב; י. אייזנשטט, דעת קדושים (לעיל, הע' 2), עמ' 105-106; *Encyclopaedia Judaica*, II, 450-52, והביבליוגרפיה המופיעה שם. מאוחר יותר כיהן ר' אריה ליב כרב ואב"ד הקהילה האשכנזית באמסטרדם ותמך ברבינו במחלוקתו עם רבי יהונתן אייבשיץ. הספר שנשא עליו רבינו בשנת חקטיו הודפס תחת הכותרת שאגת אריה (אמסטרדם, תקט"ו).

קרוב למאה שנה אח"כ אפשר עדיין לראות את המחסור הגדול של ספרי ש"ס ועוד ספרים תורניים מתוך המכתב הידוע של רבי יוסף האב"ד בקריניק, המתאר את מצב עולם התורה במורת אירופה בזמן היוסדה של שיבת וואלאון המפורסמת בתחילת המאה התשע-עשרה: "היה העולם שמש מתורה, וגם ספרי קודש וספרי ש"ס לא היו נמצאים בעולם כלל כי אם אצל יחידי סגולה, גבירים מפורסמים. ואפילו בבתי המדרש מעיירות (גדולות) לא נמצא ש"ס שלם..." ראה שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל (תל אביב, תרצ"ז), ח"ג, עמ' קעח וע"ש בהע' 1; משה שמואל שמוקלר, תולדות רבני חיים מוואלוין (ירושלים, תשכ"ז), עמ' 46.

19. אשתו הראשונה של רבינו הייתה רחל, בתו של ר' מרדכי כ"ץ שכיהן או כאב"ד בברודא ובנו של הגאון המקובל המפורסם ר' נפתלי כ"ץ. ראה מגלת ספר, עמ' 39. על ספרייתו הגדולה והמקיפה של ר' מרדכי כ"ץ, ראה מאמרי, השני' שם: "כתבתי זה אגב שיטפא ואין לי ספר תחת רשותי לעיין בו עיין יפה... בי נשבעתי כי אין לי אפילו ספר מגיני ארץ..." רבינו מתייחס לשירת זו במרוק, ח"ב, סי' תרע"ב, והוא מעיר: "בעת ההיא לא היה בידי ספר מגיני". לפרטים על ר' אריה ליב, ראה מגלת ספר, מפתח העניינים, ד"ה ר' ליב; י. אייזנשטט, דעת קדושים (לעיל, הע' 2), עמ' 105-106; *Encyclopaedia Judaica*, II, 450-52, והביבליוגרפיה המופיעה שם. מאוחר יותר כיהן ר' אריה ליב כרב ואב"ד הקהילה האשכנזית באמסטרדם ותמך ברבינו במחלוקתו עם רבי יהונתן אייבשיץ. הספר שנשא עליו רבינו בשנת חקטיו הודפס תחת הכותרת שאגת אריה (אמסטרדם, תקט"ו).

20. אשתו הראשונה של רבינו הייתה רחל, בתו של ר' מרדכי כ"ץ שכיהן או כאב"ד בברודא ובנו של הגאון המקובל המפורסם ר' נפתלי כ"ץ. ראה מגלת ספר, עמ' 39. על ספרייתו הגדולה והמקיפה של ר' מרדכי כ"ץ, ראה מאמרי, השני' שם: "כתבתי זה אגב שיטפא ואין לי ספר תחת רשותי לעיין בו עיין יפה... בי נשבעתי כי אין לי אפילו ספר מגיני ארץ..." רבינו מתייחס לשירת זו במרוק, ח"ב, סי' תרע"ב, והוא מעיר: "בעת ההיא לא היה בידי ספר מגיני". לפרטים על ר' אריה ליב, ראה מגלת ספר, מפתח העניינים, ד"ה ר' ליב; י. אייזנשטט, דעת קדושים (לעיל, הע' 2), עמ' 105-106; *Encyclopaedia Judaica*, II, 450-52, והביבליוגרפיה המופיעה שם. מאוחר יותר כיהן ר' אריה ליב כרב ואב"ד הקהילה האשכנזית באמסטרדם ותמך ברבינו במחלוקתו עם רבי יהונתן אייבשיץ. הספר שנשא עליו רבינו בשנת חקטיו הודפס תחת הכותרת שאגת אריה (אמסטרדם, תקט"ו).

על אודות חייו של ר' נפתלי הכהן נכתב ספר בשם שלשלת זהב (מונקאטש, תרצ"א) מאת מאיר אליעזר הכהן ראפאפארט-הארטשטיין. ראה גם רשימת הספרים ב" 826, *Encyclopaedia Judaica* 10 (1972). בנוסף למה שרשום שם, ראה גם אליעזר ליוז לאנטיסהוטה, עמדי העבודה (ברלין, תר"ץ), עמ' 83-282; גרליה גאל, "על רבי נפתלי כ"ץ מפחנא", סיני צב (תשמ"ג), עמ' צא-צד. על הנהגותיו של ר' נפתלי לשיעור, ראה מוריה יז: ז-ח (חשורי חשניא), עמ' כט-לב.

רבינו מזכיר את ר' נפתלי כ"ץ כמה פעמים בספריו. ראה דרוש תפלת ישרים (פאדגורוץ, תרע"א), עמ' ו, א - ז, א; שבירת לחוח האוק, עמ' יז, א-ב; בירת מגדל עז, לעיל; יציב פתגם, עמ"ד, ב; תורת הקנאות, עמ' טז, א; מאמרי, לעיל, עמ' 444. ראה גם בספר מור וקציעה, סי' קליה, יששם מזכיר רבינו היחס בין ר' נפתלי לאביו היחכם צבי.

19. מגלת ספר, עמ' 62-61, תוקן ע"פ הכתיב, עמ' קמה, א. אודות איזכור

"דע לך כי הספר הלז הוא ראשית פרי עטי בכורי תנובתי בהיותי עדיין חסר ספרים לא היה לי אז רק ארבעה טורים עם ב"י (שנתן לז' דודי החסיד שהדפיסם לדורותן שושבינות), לא ש"ס ולא שום חבור אחר היה תחת רשותי. לא קדמון או אחרון נמצא לי בעת ההיא אתי. ונאספו אלי תלמידים הגונים בחורי חמד נשואים ופנויים ללמוד עמהם גפ"ת וטורים, נתנו עיניהם בי חשקה נפשם לשמוע אמרי כי נעמו...".²¹

רבינו המשיך ללמוד הטור לתלמידים מקישיבים לקולו כאשר שב לאלטונא בשנת תצ"ג.²² שקדנותו המתמשכת של רבינו בכלל והתמדתו בלימוד ספר הטורים והבית יוסף בפרט הניבה פרי הילולים לגאון ותפארת. תחילה רשם הגהות והערות על כל ארבעת חלקי הטור בשולי העמודים של הכרכים בהם למד.²³ הוא התחיל בזה בשנת תע"ז ("שנת דבר בעתו")²⁴. ביושבו בעיר עמון, בה כיהן כרב בין אביב שנת תפ"ט לשלהי קיץ תצ"ב, העתיק מה שכתב על גליונות הטור וב"י, הרחיב את הדברים, וסיים שם עד במחצית הספר.²⁵ לעתים תכופות הוא התייחס לביאורו זה בחיבוריו האחרים שראו אור בשנים שלאחר מכן, ולפעמים הדפיס קטעים שלמים של חיבורו זה, ושהיה אז עדיין בכתובים.²⁶

על כל פנים, ביאורו המלא לטורים לא ראה אור שנים רבות, ורבינו עצמו מסביר את העיכוב: "הונח החבור הלז בקרן זוית זה יותר מארבעים שנה, כי חשבתי לעבור תחלה על דברי מחברים אחרים בטרם אוציאנו לאורה". וממשיך: "לא עלתה בידו לצאת י"ח כראוי בגין הגלגולים והטלטולים והבלבולים שהתעוללו בו".²⁷ הוא התחיל להדפיס את

בימי חרפי... אשר החילוני לכתוב זה יותר מחמשים שנה שנת דבר בעתו לפיקי. ע"ע סי' ח': דברים הללו הגם שכתבתים בימי חרפי טל ילדותי...; סי' שניח: דברים הללו המה בכתובים עמדי זה קרוב למיד שנה ולא ידעתי שנזכר מאומה מנרון כזה בספרים, ועתה בעת שאני עסוק לקבוע דברי אלה בדפוס הקרה הי לפני...; סי' תכ"ט: יכל הנ"ל כתבתי בימי חרפי.

25. ראה מגלת ספר, עמ' 100: "גם ספר מ"ק על טא"ח הגעתי שם [בעמדין] קרוב למחציתו שהתחלתי ג"כ בילדותי ועסקתי בהעקקה ומחזורא שנית. וע' מ"ק סי' תרע"ה: "ופה בקי' עמדין ראיתי..."

הוא הזכיר דבר שכתב "בחיבורי" בשורת שנכתב בהמבורג, שנת תצ"ג, בשאלת יעבץ, ח"ב, סי' מ"ה, והוסיף: "נלאחי להעתיק דברים ככתבן, אם תרצה תראנו לכשתבוא אצלי". ברור, שהחיבור עדיין לא היה מצוי ברפוס לדרושיו. ראה גם שאלת יעבץ, ח"א, ריש סי' כ"ח, תשובה שנכתבה בעמדין, שנת תצ"א, ששם הדפיס רבינו מחדש "מי ש זה ימים רבים בחי' על הביי... כתבתי של מהדורא זו הכולל את תחילת טור או"ח עד הל' שבת נרכש על ידי ר' חיים מיכל מחנה בתו של רבינו, והיה חלק מאוסף מיכל. ראה מ. שטיינשניידער, אגרות חיים (המבורג, תר"ח) עמ' 428, #38. על כתבי"ד אחרים שרכש רח"מ מבתו של רבינו, ראה לעיל הע' 16 ומאמרי (לעיל הע' 18), עמ' 441, הע' 1.

ספריית בודליאן באוקספורד רכשה בשנת 1848 חלק מאוסף מיכל כולל כתבי"ד אלו. כיום הוא מצוי במחלקה לספרי המזרח בספריית בודליאן, MS. Mich. 224, ראה A. D. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, 105, #519:1. על רכישת חלק מאוסף מיכל ע"י ספריית בודליאן, ראה מ. שטיינשניידער, אגרות חיים, #12, 1; *The Jewish Literary Treasures of H. M. Rabinowicz, The Jewish Literary Treasures of England and America* (New York, 1962), 34. הקדמת ג. בן מנחם לאור החיים של ר' חיים מיכל (ירושלים, תרע"ה), IX.

26. איחוריים למ"ק ניתן למצוא בחיבוריו של רבינו שנדפסו קודם שמו"ק יצא לאור: לחם שמים ח"א (נדפס בתצ"ג), דרוש שמש צדקה (תק"ד), טיור עמודי שמים ושערי שמים (תק"ח), מגרל עז (תק"ח), שאלת יעבץ, ח"א, אגרת בקורת (נדפס לא קודם מתק"ט), עץ אבות (תק"א), פירוש על מגלת תענית (תק"ח).

בנוסף, מספר שורת שהדפסו בשאלת יעבץ ח"א כוללות קטעים ארוכים ממ"ק, שהיה אז בכתובים, בשינויים קלים ובלתי משמעותיים. ראה למשל סי' ט"ז (= מ"ק סי' ז'), סי' צ"ד (= מ"ק סי' קס"ז); זאעתיק למעב"ת מ"ש בס"ד זה ימים רבים בחבורי שאני עסוק בו והוא בטא"ח סי' קס"ז זה לשוני שם... עד כאן לשוני בספרי אשר תנני ה' והוא ית' יזכני לגמרו כהלכה", סי' ק"מ (= מ"ק סי' קנ"ד), סי' קמ"ד (= מ"ק סי' תקצ"א עם כמה הוספות), ריש סי' קס"א (= מ"ק סי' ש"ח), ס"ס קס"ג (= מ"ק ס"ס א').

27. ע' ריש הקדמת רבינו למ"ק ח"ב. חיבור זה כולל התייחסויות לשנת תקצ"ג (סוף הקדמה לח"א וסוף ח"א), שנת תקט"ו (סוף ח"א), שנת תקי"ז (ריש סי' רכ"ט) ושנת תקכ"ז (בלח התקן והשמטות, סוף ח"ב).

21. להשפעה שהיתה לרבינו על תלמידיו בברודא, ראה ספרו עדות ביעקב, עמ' יג, ב.

22. ראה שאלת יעבץ ח"א, סי' קס"ג, שאלה לר' יחזקאל קצנלנבוגן אבי"ד דג' קהלות; שכתב ב"ח אייר תצ"ג. רבינו פותח במלים אלו: "הנה בעסקנו עכשיו בטא"ח סי' א' שהתחלנו ללמוד עם התלמיד... ע"ש סי' צ"ד שנכתב בשכ"ת תצ"ג: זאעתיק למעב"ת מ"ש בס"ד זה ימים רבים בחיבורי שאני עסוק בו והוא בטא"ח סי' קס"ז זה לשוני שם... גם בנו הצעיר למד אז בטור עם ב"י. ראה מגלת ספר, עמ' 152.

23. ראה שאלת יעבץ, ח"ב, סי' קמ"ט: "לא כתבתי מתחלה כל החידושים על סדר הטור וב"י כי רובם כתבתים על גליון ספר הטורים". ראה גם שבירת לוחת האון (ואלקוע/אלטונא, תקט"ז), עמ' כג, ב: "הגיה ג"כ רוב של ספרים ראשיים כגון מקרא גדולה ותרגומיו ומפרשים תלמוד גדול טורים ש"ע בא...".

רבינו גם צירף פיסוק מלא לטור ולביי על ידי רישום קיים ועירים בעמוד לאחר-כך כמה מלים. בנוסף, השלים סופי-מלים המופיעות בטקסט בקיצור, ופיענח את ראשי התיבות.

מהדורה זו של ארבעה טורים מוכרת, אצל א. ה. וואנגה, ספר תולדות יעבץ, עמ' 40: "טור עם בית יוסף דפוס ברלין חס"ב (?) כל ד' החלקים וכל המלות הנדפסות בר"ת תקן בקולמוסו והשלימן לחיבות מלאות. התלמוד בבלי והטור הנ"ל זכינו ג"כ לראותם כאשר תקנס בעת - עט סופר מהיר - רבנו ז"ל מעצם ידו הקדושה, היוו ביד הרבני הנכבד והתורני השלם כמהר"ר שאול לאווענשטאם ז"ל בן של הרב מהר"ר יעקב בן בתו של רבנו ז"ל, ומעותידים להמכר בשער פה אמ"ד בימים הבע"פ.

כרכי ארבעה הטורים בהם למד רבינו היו בבעלות משפחת אלמאני באמסטרדם ונרכשו על ידי טמפל עמנואל בניו יורק, ראה A. B. Ehrlich, "Die unediten Schriften Jacob Emden's in der Bibliothek des Temple Emanuel zu New York," *Zeitgeist* 2 (1881); 227, 243, 258-59, 271 מטמפל עמנואל עברו ארבעת הכרכים לאוניברסיטת קולומביה בניו יורק. כיום הם מצויים שם בספריית באטלר (MSS. 893 INL A53). על קבלת כמה ספרים מספריית רבינו על ידי אוניברסיטת קולומביה, כולל חיבורו זה, ראה Richard Gottheil, *The Life of Gustav Gottheil* (Pennsylvania, 1936), 206f.

עמוד אחד מספר הטורים הנ"ל הודפס ב-*Jewish Encyclopedia* 5 (1903), 151. קטעים מחדושי רבינו על גליונות טור ירד חרמ ואה"ע הודפסו על ידי אברהם ביק (שאו"ל) (ניו יורק, תשכ"א). אחרי השואת העתקתו למקור נוכחו לדעת שהיא לוקה בחסר ובשבוש רבים.

24. ראה סוף הקדמת רבינו למ"ק וקציעה ח"א. ע"ע התחלת ההקדמה למ"ק וקציעה ח"ב: "מא החילוני לחבר ספר זה בימי חרפי טל ילדותי... בשנת-כבר-בעתו מה טוב ולדעת לעות את יעף דבר מיד אחרי נישואי ראשונים והתנתתי... תע"ש הקדמה לקונטרס מנורת זהב על הלכות חנוכה, לפני סי' תרע"ז... חידושי להל' חנוכה שכתבתי בימי חרפי טל ילדותי... תע"ע בסוף לוח התקן והשמטות לח"ב: "חבורי הלזה ראשית בכורי פרי עטי

ביאורו על אורח חיים בשנת "מר וקציעה" (תקכ"א), אך הדפסת החלק הראשון התעכבה שמונה שנים, ורבינו תלה את העיכוב באשמת "עצלות הפועל"²⁸. החלק השני, לעומת זאת, נדפס בקצב מהיר יותר, כפי שהוא עצמו מעיד: "אולם בחלק שני הלז הנקרא סדר זמנים ראיתי סימן יפה כקורא פסוק בזמנו, כי הקרה ה' לפני להדפיס במשך חצי שנה הקודמת ה' פסח בפרוס הפסח, ה' י"ט בפרק עצרת, ה' ט"ב בעט"ב, ה' ר"ה בער"ה, וכן ה' י"ב בעי"ב, וה' החג בערב החג, וה' חנוכה עתה קרוב בעז"ה לחנוכה שנת תצלח (= תקכ"ח) מלאכתי מלאכת שמים... אז ידעתי כי אלהים לי להתקיים מאמר חז"ל שואלין דורשין בהלכות פסח בפסח כו', ודבר בעתו מה טוב"²⁹.

גם לאחר שסיים את סידורו של חיבור זה, המשיך רבינו לטפל בו ולעורכו. בסוף החלק הראשון הוסיף ספח, רשימה קצרה תחת הכותרת "לוח התקן וקצת השמטות הכרחיות". כאשר סיים הדפסת החלק השני, רשימת התיקונים לחלק הראשון גדלה באורח משמעותי, והוא הדפיס רשימה ארוכה יותר בסוף החלק השני, בנוסף לרשימת תיקונים והשמטות לחלק השני עצמו³⁰. יתר על כן, המשיך רבינו לרשום תיקוני טעויות והערות נוספות בשולי עמודי "מור וקציעה" שלמד בו³¹, והוא התייחס להערות הללו והזכירם בכמה מיצירותיו התורניות האחרות³².

למרות שרק ביאורו לחלק הראשון מארבעת הטורים (אורח חיים) ראה אור, ברור שהיה בכוונתו להשלים את הביאור-על כל ארבעת הטורים. אנו מוצאים איזכורים למו"ק יו"ד³³, מו"ק ח"מ³⁴ ומו"ק אה"ע³⁵. לדאבונינו, כל מה שנשארו ושרד מן החיבורים הנז' הם הערותיו בכתב-ידו שרשם בשולי העמודים של ספרי ארבעת הטורים בהם למד, כפי שזכר לעיל, וששה דפים ובהם חרושים לטור וב"י ולש"ע חושן משפט (סימנים ט"ו-פ"ז), המצויים בספריית באטלר ע"י אוניברסיטת קולומביה בניו יורק³⁶, בהם ליקט את אשר כתב בגליונות הטור והש"ע. השאר אבד. כפי שכבר צויין לעיל, הספר "מור וקציעה" נכתב בעיקר כפירוש לספר ארבעה טורים של רבינו יעקב בן הרא"ש³⁷. אין די להסביר בחירה זו כמקריית-גרירא, שלפי סיפורו הנ"ל רק הודות לדורו של דודו היה זה הספר היחיד בידו³⁸. יותר מזה, התייחסותו המיוחדת של רבינו לטור הטורים משקפת את ההשפעה הרבה לה זכה הספר הזה אפילו באמצע המאה השמונה-עשרה, קרוב למאתיים שנה אחרי הדפסת הש"ע בצירוף ה"מפה" אשר פרש עליו רבי משה איסרליש. מיגוון הדעות והמנהגים שהובאו בטור, המשקף ומבטא בעת ובעונה אחת את המסורות באשכנז ובספרד,

מ"ש ע"ז מימים קדמונים בהגהותיו לטור"ד, ס"י קע"א (יעמ"ש בסיד בהגהותיו לטור"ד ס"י ב"ח); ח"ב, ס"י קכ"ט (יכמ"ש במו"ק יו"ד), ס"י קנ"ז (יאעתיק לך מ"ש במו"ק יו"ד ס"א); ס"י קנ"ט; לחם שמים, נדרים פ"ז מ"ט (יעמ"ש בסיד במו"ק יו"ד), גיטין פ"ג מ"ז (יעמ"ש בסיד במו"ק יו"ד), חולין פ"ו מ"ד (יעמ"ש בסיד במו"ק לטור"ד), טהרות פ"א מ"א (יעמ"ש בסיד במו"ק לטור"ד).

רבינו גם הזכיר פירוש זה באחד ממכתביו בענין הלנת מתנים. ראה : Mošes Mendelssohn, *Gesammelte Schriften* 16 (Berlin, 1919), 161 יתעין טור"ד ס"י שס"ב... ובחבורי מו"ק באותו בסי"ד.

34. ע' למשל לחם שמים, קידושין פ"א מ"י (יעמ"ש בסיד במו"ק ח"מ [סל"ד]); פ"ב מ"ב (יזכענין זה כתבתי בסי"ד במו"ק ח"מ [סרכ"ז]), ב"מ פ"ג מ"ז, נדה פ"ז מ"א; משנה לחם, פאה פ"ח מ"ח; שאילת יעבץ, ח"ב, ס"י נ"א (יעל כן אעתיק לו ואציגה הנה מה שנתחדש לי בזה בחיבורי בסיד בח"מ סכ"ט על לשון טרש"ע ס"ג); הגהות על מ"ס כתובות כח, א; גיטין לה, א; ב"ב קע"א. ב.

35. ע' למשל לוח התקן והשמטות סוף ח"ב של מו"ק; לחם שמים, יבמות פ"ב מ"ז (יעמ"ש במו"ק אה"ע סקנ"ז), כתובות פ"א מ"ז (יעמ"ש אה"ע סקנ"ז, שם. בארתיו יפה בסי"ד), נדה פ"ב מ"א; שאילת יעבץ, ח"א, ריש ס"י ב"ח ("... כמזכר בט"א"ה סימן קנ"ז. ולזה הנני מעתיק לך מ"ש זה ימים רבים בח"י על הבי"ע על מ"ש הרב"י בסי' הנ"ל); ח"ב, ריש ס"י מ"ח; מטפחת ספרים (לבוז, תר"ל), עמ' 88, 101; לוח ארש (אלטונא, תקכ"ט), עמ' לו, ב, ס"י קע"ט. בסוף ח"א כותב רבינו, "זבזה נשלם סדר היום בעלור אל נורא ואיום... והוא יזכנו להשלים ולבאר היטב סדר זמנים-עם שאר חלקי הטורים; בריש הקדמתו לח"ב של מו"ק, העיר רבינו שהגהתי רוב ס"י הטורים זכ"י ממוקשי הטעיות", והוא גומר את ח"ב עם תפילה יזכנו להשלים גם שאר חלקי הטורים להגדיל תורה ולהאדירה".

ראה עוד שם הגדולים להחיר"א, מערכת ספרים, אות מ': "מור וקציעה", "זמניבוריו נראה והוא זיל חיבר על כל ד' טורים; ש. מ. האנעס, ספר תולדות הפוסקים (ווארשא, תרפ"ט), עמ' 340.

36. ראה לעיל, הערה 23.

37. ראה גם עמודי השער של שני חלקי מו"ק: ספר מור וקציעה חלק ראשון סדר היום מטור אורח חיים (ח"א); ספר מור וקציעה חלק שני סדר זמנים מטור אורח חיים (ח"ב).

38. ראה לעיל ליד הערה 19.

28. ראה סוף מור וקציעה ח"ב, אבל השווה שאילת יעבץ, ח"ב, ס"י ג' (נכתב בסיון, שנת תקכ"ב): "... בס' מו"ק שאני עסוק כעת בהדפסתו (אחר שהי' מתח מן הצד זה יותר משלשים שנה ומגמר כעתיקתא כו')... והפועל אינו עצל, נוגש אותי אף לגמור מלאכתי דבר יום ביומו כי הוא לחמו". כנראה שבתחלת המלאכה דחה הפועל ור"ו ואחר כך התעצל.

29. ע' בסוף לוח התקן והשמטות שבסוף מו"ק ח"ב. ע"ע בתחזית עמוד השער של מו"ק ח"א וח"ב: "יתיה ראשית מלאכתו בחודש ניסן שנת מר וקציעה". בסוף תשובתו מ"א סיון תקכ"ג שנדפס בשאילת יעבץ (ח"ב, ס"י קכ"ד) מתלנן רבינו על טרדות שונות שעלו עליו וזכיר "משא ההדפסה להוציא חבורי לאור עולם, גם הוא מגמר בעתיקתא, ועלי גם עול ההגהה". יתכן שכונתו כאן למו"ק. הוא השלים מו"ק, ח"א בשנת תקכ"ד. ראה מגלת ספר, עמ' 207.

30. ע' מו"ק ח"א, עמ' קב, ב- קג, ב; ח"ב, עמ' פו, א- צו, א.

31. עותק מור וקציעה הפרטי של רבינו נמצא בספריית רונטאליאנה באמסטרדם. ממנו נדפסו קטעים ככרם שלמה ו-1 (אייר-סיון, תשמ"ג), עמ' יא-כא; ועל ידי הרב אברהם יעקב בומבך, מוריה יד ג-ד (סיון, תשמ"ה), עמ' טז-כב.

פקטימיליה משני עמדים של עותק אחר ובו הגהות והערות מרבינו (ח"ב, עמ' כז, א-ב) נמצאת בסוף ח"ב של מו"ק הוצאת גראסמאן (ניו יארק, תשי"ג). א. ביק הדפיס שתי הגהות שלדבריו נכתבו בעצם כתב ידו של רבינו בשולי עמודי ח"ב של מו"ק הנמצא בספריית אוניברסיטת המבורג. ראה סיני סד ג-ד (תשכ"ט), עמ' קמג. אבל האמת היא ששתי ההגהות האלו כלשונן מצויות בעותק שבספריית רונטאליאנה, וההגהה לסי' ר"ה אף נדפסה בחלקה במו"ק שם ובחלקה בלוח התקן שבסוף ח"ב.

32. רבינו התייחס להערות שוליים נספחות אלה כ"מהודרא" (ראה למשל שאילת יעבץ, ח"ב, ס"י קמ"ט, שם יזוא מביא ציטוט ארוך מהם) או כ"השמטה" (ראה למשל שאילת יעבץ, ח"ב, ריש ס"י כ"ג, ס"י ל"ג, ריש ס"י צ"ז: "אף זו מן ההשמטות שנכתבו בסמוך בסבתגחיצת המלאכה ונשארו בו עוללות כתובים בגליון ספרי, גם זו אחת מהנה").

33. ראה למשל בקונטרס שלל של בריצום הנדפס כחלק מהקדמת רבינו למו"ק ח"ב (איזכיר שיל דברים בנו במו"ק על יו"ד); מו"ק ריש ס"י רס"ג (יעמ"ש במו"ק יו"ד ס"י שמי"א); ס"י שכ"ח; שאילת יעבץ, ח"א, ס"י ח' (ילענין הלכה אני אומר להעתיק לך מ"ש בסיד בח"י על יו"ד ח"ל...), ריש ס"י קמ"ז (הנהגה לפניך

הניח כר נרחב לפירושים נוספים, לביאורים חדשים ולתוספות, אפילו מאות שנים אחר הופעת הספר³⁹. ה"חכם צבי" עצמו וגם כמה מבני משפחתן עסקו-במיוחד בספר הזה ובפירושו של ה"בית יוסף" עליו⁴⁰. ברור שבהקשר נרחב זה יש להציב את יצירתו של רבינו "מור וקציעה".

עם זאת, למד רבינו היטב גם את השלחן ערוך, ואף מצויות הגהות בכתב ידו רשומות על שולי עמודי שלחן ערוך א"ח וי"ד (דפוס קראקא, שע"ט⁴¹ דפוס אמשטרדם תכ"ד⁴²), ועל הוצאת המבורג תנ"ב של הט"ז על תומ"א⁴³, והגהותיו על י"ד והדפסו בסוף חלק זה של השלחן ערוך בדפוס וילנא⁴⁴.

את התעניינותו של רבינו בשלחן ערוך אנו מגלים גם בחיבורו "מור וקציעה" עצמו. למרות שכאמור, ספר זה הוא בעיקרו-ביאור על ספר הטורים ופירושו המרכזי בית יוסף, הוא עוסק בקביעות גם בפסקיו של השלחן ערוך, בהגהותיו של הרמ"א ובפירושים חשובים אחרים על השלחן ערוך כמו הט"ז והמג"א. בעמוד השער של החלק הראשון של "מור וקציעה" כתב רבינו: "ספר מור וקציעה חלק ראשון סדר היום מטור אורח חיים... לשתות מי באור לספרי טור ובי"י... ובו השגות ופולפולים בלשונות פוסקים ראשונים ובפסקי השלחן ערוך... ואת אחרונים

השל"ם מהדורת ימכון ירושלים"; מ. רפלד, "חילופין – כמותא למפגשם של חכמי פולין הזכית יוסף", סידרה ו' (תש"ן), עמ' 91-87: "פירוש החלמיר רבי שמואל גאון על הטור" ספר הזכרון לכבוד רבי יצחק יחידיה פרנקל (ירושלים, תשנ"ב), עמ' שכט-מדר, שפה-צג; ר' אברהם חיים שור, "חידושים על טור חושן משפט", מוריה יט: א-ב (איו"ר תשנ"ג), עמ' ז-כא. 40. ע' הקדמתו לשרית חכם צבי, ותוס' רש"י א; מגלת ספר, עמ' 11, 17, 50; א. ח. וואנגה, ספר תולדות יעב"ץ, עמ' 8, הע' 65. בהקדמתו לשרית שלו מתלונן ה"חכם צבי" ש"לא היה לי פנאי לסדר הענינים על סדר הארבעה טורים", והמפתח בסוף הספר הוא על סדר הטור. גם ספרו של זקנו, ר' אפרים הכהן, שו"ת שער אפרים, מיוסד ע"פ סדר הר" טורים. ראה עמוד השער של הספר. גם התנו של ה"חכם צבי", ר' אריה ליב (לעיל, הע' 20) ונכדו ר' שאול, ששניהם כיהנו כאב"ד בק"ק אמשטרדם, קבעו שיעור מיוחד בלימוד ספר הטורים ובית יוסף בכל יום. ראה הקדמת ר' שאול לספר בנין אריאל (ירושלים, תשכ"ה), עמ' 5: "...לפי שהיא כרכא דכולא ביה שממנו יוצאה הוראה, וגודל הלימוד הזה שמביא לידי מעשה".

41. ספר זה היה באוספו של ר' חיים מיכל. ראה מ. שטיינשניידער, אוצרות חיים, עמ' #4495, 271 והוספה בעמ' 361. ראה גם א. ח. וואנגה, ספר תולדות יעב"ץ, עמ' 33. ויש מפקקים אם הגהות אלו הם מרבינו בספר לקט הקמח החדש (לונדון, תשל"א) להרב יעקב צבי כ"ץ יש העתקים מהגהות שכתב רבינו בגליון שיע אריה שלו ובגליון שיע הקטנים שנמצאים באמסטרדם. ראה ח"א, עמ' קצב; ח"ב, עמ' סא, פב, רח, שטו, שיו, שיט.

42. כמעט בצד כל סימן באריה רשם רבינו רמז על תוכן הסימן, וצרפנו את זה לספר שלנו. תורתנו נתונה לרב צבי לרד בעד ערותו.

43. גם ספר זה היה באוספו של ר' חיים מיכל. ראה מ. שטיינשניידער, שם, עמ' #1624, 152-55. הוא מצוי כיום בספריית בריטיש בלונדון. ראה J. Zedner, *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*, 203. ספר זה הוציא לאור ה"חכם צבי". ויש בו הגהות ממנו. לפי א. ח. וואנגה, שם, רבינו גם כתב ב' או ג' הגהות על דפוס אחר של שיע י"ד.

44. ע"ע שאילת יעב"ץ, ח"א, סוף סי' פ"ט: "ועמ"ש בס"ד בהגהותי לשיע י"ד סרמיה"; בירת מגדל עוז, עמ' קסה, א: "ועמ"ש בהגהת השיע בסרמיה".

מדפיסי וילנא מוסרים מאחורי עמוד השער, שהרב מנחם אליעזר מאזולער מק"ק צאנו יגע ומצא העתקת כ"ק של רבינו הרעב"ץ זצ"ל מגליון הי"ד שלו. אבל כל התקי בלשונו של הרעב"ץ יונח שאין זה סגנונו. גם נמצאים בו הרבה חידושים מאביו שנראה ששמעם ממנו בדרך לימודו. הרי רבינו כותב בהקדמתו למו"ק ח"א (עי' לעיל, הערה 11) שלא למד עם אביו כי אם כמה סימנים בטור חושן משפט.

יש הרבה מקומות בחיבוריו של רבינו בהם הוא מוכיר השרה שלו על יורה דעה או חושן משפט, אבל קשה לברר אם כוונתו לטור או לשלחן ערוך, למשל, ראה שאילת יעב"ץ, ח"א, סי' קס"ה: "יע' בריב"ש סר"ז ומ"ש בס"ד בהגהותי ח"מ סרמ"ז: לחם שמים, כלאים פ"ט מ"א: "ועמ"ש בס"ד בחידושי לי"ד, מכות פ"ג מ"ז: "ועמ"ש בס"ד ב"ד סקפ"א".

על איזכור ל"מה שכתבתי... בגליון המג"א" ראה שאילת יעב"ץ, ח"ב ריש סי' קמ"ט.

39. מעניין להזכיר ג'מק"ק של ר' יוסף קארו על החלטתו לכתוב ביאורו הרחב דוקא על הטור ולא על המשנה תורה של הרמב"ם. הוא כותב בהקדמתו לבית יוסף: "זעלה ברעתי לסמכו לספר הרמב"ם ז"ל להיותו הפוסק היותר מפורסם בעולם, וזרתי בי מפני שאינו מביא אלא סברא אחת והייתי צריך להאריך ולכתוב סברות שאר הפוסקים וטעמם, ולכן הסכמתי לסמכו לספר ארבעה טורים שחבר הרב רבינו יעקב בן הרא"ש ז"ל כי הוא כולל רוב דעות הפוסקים".

חוות הדעת של בעל ברכת הובח, ר' שמואל קידנבר, לר' שמואל הלוי, בעל שו"ת נחלת שבעה, ידועה היטב: "יש למעלתו למכור ספריהם (של הט"ז והש"ך) ולקנות ד' טורים עם בי"י (עי' שו"ת נחלת שבעה, סי' נ').

כהוכחה לכך שבאותה תקופה נעשה שימוש בספר ד' טורים בלימוד בציבור, ראה נתן נ. הנובר, יון מצולה (תל אביב, תשכ"ז), עמ' 85: "יהוא לומר ע"ם החכמים פוסקים ארבעה טורים בבאורם; שם הגדולים להחיד"א (ווילנא, תרי"ג), ח"ב (מערכת ספריים) עמ' כט: יזכמה גדולים עשו קביעות ללמוד טור ובית יוסף עם חברים מקשיבים".

גם במאה הי"ט תפס הטור מקום מוכבד בעולם התורה, למשל, לפי עדות בני הגר"א, היה בועזו של אביהם "שיעשה פסקי הלכות מארבעה טורים ברעה מברעת לכתוב רק דעה אחת הישרה בעיני חכמתו בראיות חזקות ועצומות שאין להשיב עליהם". ראה הקדמתם לביאורו על שיע אריה. ראה גם ר' ברוך הלוי אפשטיין, מקור ברוך לז"לנא, תרפ"ח, ח"ב, עמ' 956 (ר' יעקב ברלק, אביו של הנצי"ב מוואלאוין); שם, עמ' 1766 (הנצי"ב עצמו); עמ' 1897 בהערה; ר' שלמה הכהן, "חידושים על טור וכ"י הלכות תערובות", צפונות א, ג (ניסן, תשמ"ט), עמ' מר-מ. הדעה מסורת במשפחתו של הגאון ר' יוסף דוב הלוי סלוביניצקי, רבה של בריסק, בעל בית הלוי, "שהיה בקי בארבעה טורים בעל פה", ראה ר' מ. צ. נריה, פרקי ולחין (ירושלים, תשכ"ד), עמ' 34, הע' 15. ראה גם ר' אברהם פייגעלשטאק, ספר תולדות חיים סופר (ניו יארק, תשי"ג), עמ' נא, א: "בחול קודם על תפלה נתן צל א' לצדקה ואחר התפלה הניח תפילין של רית ולמ' טושיע".

על תולדות הדפסת ספר הטורים והשפעתו המאחרת, ראה א. ח. פריימן, "Die Ascheriden (1267-1391)", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 13 (1920): 191-204; תורגם לעברית, הרא"ש, רבנו אשר ב"ר יהואל וצאצאיו: חייהם ופעלם (ירושלים, תשמ"ז), עמ' קנ-קסב; עמ' 115-18; ש. מ. האנגט, ספר תולדות הפוסקים, עמ' 59 ואילך, 272; י. זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר – היסטוריה וביבליוגרפיה – נושקים זה את זה", ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס (ניו יורק, תשי"ז), עמ' רט ואילך; א. א. אורבך, "מודרכי הקהיפיקציה – על סי' הטורים לר' יעקב ברבי אשר", ספר היוכל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות (ירושלים, תש"ט), עמ' 13-14. לאחרונה, ראה מ. בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחלל בספרות ההלכה", אטופות ג' (תשמ"ט), עמ' צט-קמ; ספר ביאורי וחידושי מהרי"י אבהב על הטור (ימכון ירושלים, תשנ"ד), תדפס גם ביטור השל"ם מהדורת "מכון ירושלים"; גאון יעקב לר' משה אלשקר על טור אורח חיים, צפונות א, ד (תמוז, תשמ"ט), עמ' כד-ל; ספר חידושי רבינו יעקב מלובלין ורבינו העשיל מקראקא על הטור ובית יוסף (ימכון ירושלים, תשמ"ט), תדפס גם ביטור

המסובין על השולחן...". הוא חוזר על כך בהרצאת דברים לקראת סוף ההקדמה לחלק זה: "גם (כשהיה לי פנאי) ראיתי להגיה ספר מג"א (שהכל כרוזין אחריו) במקום הצריך תיקון והגהה... ובאמת גמור לא היו לנגד עיני ע"פ הרוב בסדר למודי הלז רק ס' הטור והביי ואחריהם הש"ע עם מפלשיו השנים, בהם שמתני כל מעייניי". ורבינו חזר ומדגיש שוב את הקשר המיוחד שהוא חש למגן אברהם בתחילת הקדמתו לחלק ב': "ולא עיינתי כלל בחבורים אחרים בקבע אם לא במקרה והודמן, רק בספר מג"א בלבד היה כל מעייני ע"פ הרוב בעסק חבורי זה אחר שזכותי לספר זה של אחרונים שהכל אליהם פונים".

שיטתו הערוכה של רבינו בסידור חיבורו "מור וקציעה" תואמת במידה רבה את זו שהוא נוקט בפירושו על המשנה הנקרא "לחם שמים", שנדפס כבר בשנת תצ"ג. ב"לחם שמים" הוא איננו מנסה לפרש את המשנה באורח שיטתי כדרך פירושיהם של הרמב"ם, הרע"ב או התוס' יו"ט, אלא מעדיף לפרש רק קטעים, שלדעתו, מסיבות שונות, זקוקים לביאור. כפי שהוא מצוין: "מה שכתבתי, לעצמי כתבתי בהיותי נלחץ להשלים הביאור במקום שלא הספיקו לי דברי מי שקדמני"⁴⁵. חיבורו ההוא כולל ביאורים לשוניים קצרים ביותר בצד הסברים ארוכים ומפורטים על נושאים שונים.

כך נהג גם בפירושו "מור וקציעה" על הטור. רבינו איננו מפרש באורח שיטתי את הטקסט של הטור והביי, אלא מביא פירושים קצרים ולעתים ארוכים על חלקים וקטעים של הטור שלדעתו צריכים עיון ומחייבים תשומת לב מיוחדת. הוא ייעד את דבריו לא לתלמידים מתחילים, אלא לאלו שהם כבר תלמידי חכמים ויודעי תורה. כמו שכתב ביחס ל"לחם שמים": "במקומות לא מעטים סמכתי על המשביל ומבין דבר מתוך דבר"⁴⁶.

ועוד, כמו ב"לחם שמים", כך גם ב"מור וקציעה", הוא מבאר את פרשני הטקסט הזכרים בדבריו באותה מידה שמבאר את גוף הכתב עצמו. ב"לחם שמים" הוא מפרש לא רק את דברי המשנה אלא גם את דבריהם של הרע"ב ובעל תוס' יו"ט; ב"מור וקציעה" הוא מבאר לא רק את דברי הטור אלא גם את דברי הבית יוסף ובמידה פחותה יותר את דברי המגן אברהם והט"ז. אכן, לעתים קרובות הוא יורד לעומק דבריהם של שלשת החכמים האלו והרבה מהידושו אינם קשורים באופן ישיר לטקסט של הטור עצמו⁴⁷. תכופות מחלק רבינו את פירושו לקונטרסי משנה, העוסקים בנושאים מיוחדים ומסויימים⁴⁸, ולחיבורו הוא גם צרף תרשימים⁴⁹ ומפה⁵⁰.

לספר "מור וקציעה" נדעת משנה חשיבות, מאחר וחיבור זה כולל תומר חשוב על הרבה מדעותיו והשקפותיו הכלליות של רבינו. לדוגמא, אנו מוצאים בחיבור זה דברים המגלים את יחסו לפיוטים (ס"ס ס"ח), דעתו בענין אין עובדי ע"א מצווים על השיתוף (ריש ס"י רכ"ד)⁵¹, יחסו לשימוש באגדה למטרות הלכתיות (ריש ס"י י"ד), ויחסו למנהג – לעתים הוא מאושש את המקור ולעתים הוא מבקר (ראה לדוגמה ס"ס ל"א בענין ברכה בקול רם על הנחת תפילין בחה"מ, ס"י ל"ז בענין אופן כתיבת אותיות בסת"ם, ס"י קל"ה בענין הבאת ספר תורה לבית אבל, ס"י תנ"ג בענין קטניות, וס"י תרע"ב בענין מקום הדלקת נרות בבה"כ).

גם ההיקף והמגוון של ידיעותיו הנרחבות בחכמות שונות משתקפים בספר הזה. דבר זה מוכח מאיזכורים והתייחסויות המגלים ידע באסטרונומיה (ריש ס"י א', ריש ס"י רכ"ג, ריש ס"י תמ"ז), גיאוגרפיה (ריש ס"י קל"ג, ס"י רכ"ח, ס"י ש"ז), רפואה (ס"י שכ"ח, ס"י תמ"ג, ס"י תקנ"א), היסטוריה (ס"י ש"ז), ובלשנות (ס"י כ"ה, ס"ס נ"ו, ס"ס ק"ץ). הוא מרצה בבהירות על שימושים במיץ לימון ומסביר דרכים להכנת מיץ תפוחים (ס"י ש"ך), מציג הסבר מדעי לרעמים וברקים (ס"י רכ"ז), מסביר את ההשפעה החיובית של עישון (ס"ס ק"ג, ס"י ר"י), את ההבדלים באופנות בגדים במדינות שונות (ס"י צ"ב), את ההבדלים בטבע חושי האדם (ס"י רט"ז), ואת הסוגים השונים של קולות (לוח התקון והשמטות סוף ח"ב). הוא גם מצטט את אריסטו (שם, צא, ב), ומדגיש את החשיבות והצורך לידיעות כלליות בסיסיות לתלמיד-חכם (ס"י ש"ז)⁵².

45. ראה י"א עין הקורא, נדפס אחר ההקדמה ללחם שמים (ירושלים, תשל"ח), עמ' 10.

46. שם, עמ' 12.

47. ראה, לדוגמא, ס"י א': "...דעת הטור בזה כמשמעה וכמו שהביטה המפרשים הנ"ל ... אך לרחן דבר חדש יצאתי..."; ס"י קצ"ז: "לדון בדבר חדש יצאתי שלענין מקום הניחול לי..."

רבינו השתמש במתודולוגיה דומה בחיבורו בנין בית הבחירה, פירוש על הלי' בית הבחירה שבמשנה תורה להרמב"ם. גם בחיבור זה לא בא להסביר את דברי הרמב"ם במלואם לתלמידים מתחילים, אלא הרחיב את הדיבור רק בנוגע לאותם קטעים מסויימים שלדעתו היו זקוקים להבהרות נוספות. וגם שם לא הגביל רבינו את עצמו רק להערות על עצם דברי הרמב"ם אלא לעתים תכופות התייחס להשגות הראב"ד ולפירושו כסף משנה, מבקריו ומפרשיו העיקריים של הרמב"ם. לניתוח שלם של המתודולוגיה של רבינו בחיבוריו לחם שמים ובנין בית הבחירה, ראה מחקרי, Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works (unpublished).

doctoral dissertation; Harvard University, 1988), 164-77.

48. עיין מוזיגת כוס יפה (ס"י ק"ץ, הלי' שתיית היין אחר הברכה), לחם לשובע (ס"י ר"י, הלי' האוכל פחות מכזית), שלל של ביצים וטייג לתורה (הקדמה לח"ב; ראה משנה לחם, ביצה פ"א, מ"א; שאילת יעבץ, ח"ב, ס"י י"ט, כ"י, קלא = לוח התקון והשמטות סוף ח"ב של מ"ק, גדר ישוב איי (ס"י ש"ז), מנורת זהב (הלי' תנוכה; ראה לחם שמים, כלים פ"ט מ"ו, פט"ו מ"ז).

49. ראה מ"ק, ס"י שצ"ה, שצ"ט.

50. מפת ארץ ישראל, סוף ח"ב, שייך לס"ס ש"ז.

51. ראה יעקב כ"ץ, "שלושה משפטים אפולוגטיים בגולגוליהם", ציון כב (תש"ח), עמ' 86-181; חזר ונרפס בי. כ"ץ, הלכה וקבלה (ירושלים, תשמ"ד), עמ' 82-277.

52. ראה גם ס"י רכ"ד ולוח התקון והשמטות סוף ח"ב.

לדיון נוסף בענין המיוחד שגילה רבינו בעניינים כלליים, ראה פרק ו' של מחקרי הנוכר לעיל (הערה 47).

יתר על כן, חיבור "מור וקציעה" כולל, בין השאר, התייחסויות לתנועת שבתי צבי (סי' א'; סוף ח"א, הקדמה לח"ב, סי' ש"ל, סי' של"ד, סי' תפ"ט, סי' תקי"ב, לוח התקון והשמטות סוף ח"ב, צב, א); גינני נוקב כלפי החזנים בני זמנו (סי' נ"ג) ומנהיגי ציבור (סי' רכ"ג); מטעים את הסכנה שבקמיעות (סי' קי"ו, סי' ש"א); הסבר בענין ההבדלים בין האשכנזים והספרדים בהברה (סי' נ"ג, סי' קכ"ח) ובכתיבת סת"ם (סי' ל"ב, סי' ל"ו); הבהרה שרשב"י לא כתב כל הדברים שבזוהר (סי' כ"ה), וכן הצהרה ברורה בה הוא מגלה עמדתו כלפי חכמים שקדמוהו (בקונטרס "לחם לשובע" סי' ר"י).

חיבורו זה מגלה גם פרטים ביוגרפיים חשובים על עשרים שנות חייו הראשונות (הקדמות לח"א וח"ב); מידע על חילוקי הדעות שהיו לו עם החלפנים בג' קהילות אה"ו בשנים תק"ז-תק"ח, ועל הקונטרס "זכרון בספר" שכתב להגן על עצמו (סי' ק"י, סי' קצ"א, סוף ח"א, הקדמה לח"ב), פרטים שונים הקשורים בעניני המחלוקת עם רבי יהונתן אייבשיץ (סוף הקדמה לח"א, סוף ח"א), ואת חוליו (שם), כמיהתו וכיסופיו לחיות בארץ ישראל (סוף קונטרס "גדר ישוב א"י", סי' ש"ו), ואף תיאור של מבנה ביתו הפרטי (סי' תק"ט), ולסיום, מעורר רבינו את תשומת לבו של הלומד לחיבורים אחרים שלו שהשאיר בכת"י.⁵³

אחרי שהחיבור הנו' נרפס וראה אור, התאונן רבינו על כך שתפוצתו המיידית היתה מוגבלת יחסית לערכו מכיון, שבניגוד למחברים אחרים, הוא לא נהג כרוכל ולא היה מחזר על הפתחים כדי למוכרו: "אחד מאלף המעיינים רואה אותם (מו"ק וספר משנה לחם) מפני שאין אני מחזר בהם על העיירות, על כן רובם ככולם מונחים בזוית כס"ת"⁵⁴. מכל מקום, זכה החיבור לתפוצה מסויימת, ויעידו על כך המכתבים שקיבל רבינו מאנשים שביקשו ממנו הבהרות על ביאוריו ודבריו הכלולים בו.⁵⁵ הספר גם מוזכר הרבה בספרות ההלכתית המאוחרת.⁵⁶

למרות שבראשית המאה התשע-עשרה ניתן היה להשיג את החיבור בנקל,⁵⁷ כבר באמצע המאה מתייחס אליו ר' צבי הירש חיות כ"ספר יקר המציאות"⁵⁸. בשנת תשי"ג נרפסה בניו יורק מהדורת צילום של הדפוס הראשון, לאחרונה נרפס הספר (ירושלים תשנ"ד) ע"פ הדפוס הראשון באותיות מרובעות, ללא הוספות וכמעט בלי תיקונים.

עתה יש לנו הזכות בס"ד להעלות על שלחן מרנן ורבנן ותלמידיהו מהדורה מושלמת של הספר החשוב "מור וקציעה". אני תקוה ותפלה כי מהדורה זו תביא תועלת רבה לאלה המגלים ענין בתורתו של רבינו זצ"ל בפרט, וללומדי תורה בכלל.⁵⁹

אפריקן נמטייה בראש ובראשונה למנהלו הרגול של "מכון ירושלים", הרב ר' יוסף בוקסבוים שליט"א, ולצוות המסור של המכון – ובפרט להרב יחזקאל פוגל, ולעובדי הדפוס שע"י המכון, הר' מרדכי קוביצ'ק והר' שמואל מרדכי ברוש, והרב מרדכי קנייבסקי שהגיה את הספר – שהשקיעו עמל רב להוציא את הספר לאור בצורתו המהודרת. תשואות חן חן מיוחדות להרב אברהם יעקב בומבך שליט"א שהרבה עמל השקיע ויגע בדייקנות נאמנה בהכנת הספר לדפוס. רבות נעזרתי בידיעותיו הרחבות בכלל תורתו של רבינו.

אסיר תודה אני לגברת הנכבדה מרת טילביז קרמר ע"ה שתרמה להוצאת הספר להנצחת זכר בעלה, ר' יקותיאל ב"ר משה אליעזר הלוי ז"ל, שהיה עסקן ציבור דגול, ולחברי שמעון גליק שגם תרם בעד הוצאת הספר. רחשי תודה והוקרה מביע אני לרעייתי היקרה יוכבד שושנה תחי' ולבנותינו הנחמדות לאה תהילה ושרה אהובה; להורי החשובים שהדריכוני על במתי התורה, אאמו"ר הרב ר' צבי שליט"א ואמי מורתי הרבנית פנינה תחי'; למו"ח המכובד הרב ר' יונה ויסבורד שליט"א, וזכורה לטוב אשתו הרבנית טויבה רחל ז"ל שנלב"ע כ"ה אייר תשמ"ו בירושלים עיה"ק. ב"מור וקציעה" (סי' רכ"ג) כותב רבינו זצ"ל: "גם נראה שהגומר ספר (שחבר בחורושי תורה לשם שמים בלבד, בעושים לשמה הכתוב מדבר) בכתיבה וכ"ש בהדפסה שיש לו לברך"⁶⁰. לע"ד נראה שהלכה זו ברבר ברכת שהחינו, וכ"ש ההרגשה שברכה זו מבטאת, מתאימות להופעתו מחדש של ספר זה בעריכה מושלמת ומדוייקת ובעיצוב נאה. מעומקא דלבאי הנני מודה להי"ת שזכיתי לברך על המוגמר ושהחינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

יעקב יוסף שכטר

53. ראה לדוגמא סי' קי"ד, סי' ל"ח; סי' קכ"ח, סעי' מ"ד בשער הציון; סי' רכ"ג, סי' ד'; סי' רכ"ט, שעה"צ סי' ב'.

57. ראה כת"ע המאסף (שבט, תק"ע), עמ' סא.

58. ראה כל כתבי מהר"ץ חיות (ירושלים, תשי"ח), ח"ב, שו"ת מהר"ץ, סי' יב (עמ' תרמח); שם, מנחת קנאות, בסוף (עמ' תתרכו, בהערה). ראה גם שו"ת צ"ץ אליעזר לר' אליעזר יהודה וולדינברג, ח"ד (ירושלים, תשי"ד), סי' י"ג בהערה: "היות וספר מור קציעה אינו מצוי ודבריו בזה מאד מעניינים, לכן אעתיק בזה את כל לשונו שם".

59. לרשימה של המעלות של מהדורא שלנו, ראה דבריו של הרב אברהם יעקב בומבך בדברי הקדמתו.

60. ראה גם ספר חתם סופר, חלק ארי"ח, סי' קנ"ו; שו"ת מנחת יצחק לר' יצחק יעקב ווייס, ז"א (ירושלים, תשל"ה), הקדמה, סי' י"ט.

53. על איזכורים לאם לבניה, פירושו על התנ"ך, ראה למשל סי' ק"ג, סי' רט"ז, סי' ש"ו, סי' ש"ח; לספר תולדות חייו, מגלת ספר, ראה סוף ח"א והקדמה לח"ב; להלכה פסוקה, כעין קיצור שלחן ערוך, ראה סי' רי"א, סי' רכ"ד, סוף הקדמה לח"ב, סי' רמ"ט, סי' ש"ו, והשטמה בסוף ח"ב.

54. ראה שאילת יעבץ, ח"ב, ריש סי' ק"ל.

55. ראה שאילת יעבץ, ח"ב, סי' ק"ג, סי' קמ"ז-ק"ג. ראה גם שאילת יעבץ, ח"ב, סי' קכ"ז וספר השמוש, עמ' פז, ב.

56. ספר זה מוזכר בצורה בולטת בכמה מחיבוריו ההלכתיים של החיד"א, בעיקר בחיבורו מחזיק ברכה. השערי תשובה מתייחס באורה עקבי לפסקי הלכה של רבינו המחזיק במחזיק ברכה. ראה כמה הערות בתוך הספר שלנו. גם ספר תורת חיים על שו"ע ארי"ח (פאקש, תרנ"ז), דן בעקבות בדברי רבינו. ראה לדוגמא סי' ג', סי' י"ג. אף המשנה ברורה מזכירו רבות.

ספר מור וקציצה

על טור ובית יוסף
חלק אורח היים
ישא מדברותיו
ועל השלחן ערוך ונושאי כליו
יפרוש כנפיו

חברו הגאון הגדול סבא קדישא לביתם מלחמות ה'
מוהר"ר **יעקב** זצ"ל אב"ד **עמדתן** **יעב"ץ**
בן הגאון הגדול מופת הדור רשכבה"ג נזר החכמים
מוהר"ר **צבי אשכנזי** זצ"ל
מח"ס שו"ת **הכם צבי**

נערך ונסדר מחדש בעזה"י עם מהדורא בתרא מכת"י המחבר בתוספת
מראי מקומות והערות, הגהות והערות גדולי ישראל, מבואות

בעריכת

הרב אברהם יעקב בומבך

ראש המערכת:

הרב יעקב יוסף שכטר

רב קהילת המרכז היהודי בניו יורק